

РОЗДІЛ 4

СЛОВО У ВИМІРІ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

4.1. Слово і концепт: методика аналізу

Формування антропоцентричної парадигми в мовознавстві на рубежі тисячоліть поглибило усвідомлення ролі людського чинника в мові та зумовило перехід до осмислення мовних явищ не лише як засобу комунікації або експресії, але й як інструмента когніції. Потреба більш глибокого проникнення в ментальність етносу, вивчення мови й мовлення в широкому контексті культури, суспільства, історії спричинили формування когнітивної лінгвістики як одного з пріоритетних інтегральних напрямків сучасних лінгвальних досліджень.

Важливе місце серед проблем когнітології посідають співвідношення концепту з дотичними до нього поняттями та особливості його об'єктивації у мові, дослідженню яких і присвячено цей розділ. Когнітивній лінгвістиці властива багатоаспектність у потрактуванні концепту, що дає змогу розглядати його в широкому міждисциплінарному контексті, у взаємозв'язку із співвідносними поняттями, насамперед зі словом. Проблеми розмежування концепту і поняття (значення, слова, образу та под.), семантичного і концептуального аналізів торкалося більшість як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців – дослідників концептуальних одиниць, серед яких Н. Арутюнова, А. Вежбицька, С. Воркачов, К. Голобородько, І. Голубовська, С. Жаботинська, В. Жайворонок, О. Залевська, Л. Іванова, В. Іваненко, В. Карасик, Т. Космеда, В. Кононенко, Ж. Краснобаєва-Чорна, У. Карпенко, О. Кубрякова, Дж. Лакофф, Е. Лассан, О. Маленко, В. Маслова, Т. Радзієвська, Е. Рош, М. Піменова, З. Попова, О. Селіванова, М. Скаб, Н. Слухай, В. Старко, Ю. Степанов, Й. Стернін, Р. Фрумкіна, Л. Чернейко та ін.

На неоднозначність термінології когнітивістики вказує О. Кубрякова, зауважуючи, що її потрібно якщо не долати, то принаймні обумовлювати в кожному окремому випадку [Кубрякова

1996, с. 95]. Більшість термінів, за словами А. Вежбицької, переважно є невизначеними або ж визначення неоднотипні, так що насправді «реальний аналіз виконується на основі інтуїції і здорового глузду» [Вежбицкая 1999, с. 75]. Тому, щоб пізнати природу концепту, окреслити його специфіку, необхідно простежити, як відповідний термін співвідноситься з іншими, суміжними, зокрема словом.

Здебільшого зі словом пов'язують вираження концепту в мові, де воно набуває статусу імені концепту – мовного знака, що найбільш повно і адекватно об'єктивує концептуальний зміст.

Як зазначає С. Воркачов, «про зв'язок концепту з вербальними засобами вираження йдеться практично в усіх визначеннях концепту, однак єдності у поглядах щодо конкретних значущих одиниць мови, з якими він співвідноситься, у лінгвоконцептологів ще немає» [Воркачев 2001, с. 68]. Отримуючи статус імені концепту, воно найбільш повно й адекватно передає його зміст.

Якщо за поняттям стоїть реалія, то за концептом – не лише предметна віднесеність, предметний смисл, але й слово – ім'я реалії, слово-знак як певна інтелектуально осмислена сутність або знак смислу. Інші мовознавці справедливо вважають, що головними одиницями вираження концепту є слово і словосполучення (М. Алефіренко, Ю. Степанов), дехто додає сюди і речення (К. Голобородько, О. Кубрякова). Чимало дослідників до засобів вербалізації зараховують також фразеологічні одиниці (М. Болдирев, В. Кононенко, Н. Мех). Окремі лінгвісти серед вербалізаторів називають ще й словотвірні гнізда (В. Левицький, М. Скаб).

Питанням співвідношення концепту і слова загалом займалося багато науковців (М. Алефіренко, С. Воркачов, Л. Грузберг, В. Левицький, Н. Мех, М. Скаб та ін.). Саме слово і словосполучення основними формами вираження концепту вважає М. Алефіренко [Алефиренко 2005, с. 59]. «Концепт може бути вербалізований окремими словами та словосполученнями, фразеологічними одиницями, реченнями та цілими текстами», – зауважує Н. Мех [Мех 2005, с. 21]. Причому концепт динамічний, а слово статичне, воно активізує появу концепту (див. рис. 4.1).

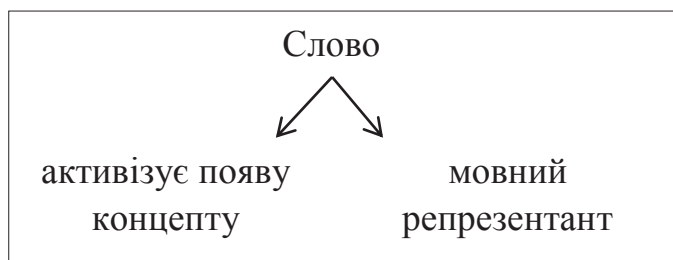

Рис. 4.1. Концепт і слово

На думку З. Попової і Й. Стерніна, було б неправильно говорити «концепт дерево» або «концепт дерева», доцільнішими є формулювання: концепт, репрезентований у мові словом *дерево*, представлений у системі мови словом *дерево*, вербалізований словом *дерево* і т. под. [Попова, Стернин 2007, с. 41]. Дослідники порівнюють слово з умикачем, що «вмикає» концепт у нашій свідомості, активізуючи й «запускаючи» його у процес мислення [Попова, Стернин 2007, с. 79].

М. Скаб, посилаючись на С. Воркачова, зазначає, що загалом «концепт можна було б співвіднести з кореневою морфемою, яка складає основу словотвірного гнізда, але тоді він залишиться без імені» [Скаб 2008, с. 28].

Наголошуючи на взаємозв'язках концепту і слова, В. Жайворонок, С. Нікітіна, Л. Синельникова використовують навіть відповідний термін «слово-концепт». «Концепт – це когнітивна структура, охоплена мовним знаком», – стверджує Л. Синельникова, яка у своїх працях часто послуговується терміном «слово-концепт» [Синельникова 2005, с. 12]. Подібний термін використовує і В. Жайворонок, визначаючи його як «вмістилище узагальненого культурного смислу (сенсу), що дає підстави вважати мовну одиницю культурним концептом». Посилаючись на С. Булгакова, науковець розвиває думку так: «Отже, концепт водночас і форма поняття, і його ідея, втілена у словесних образах буття. Інакше кажучи, слово як ім'я реалії разом з усім набором характерних для нього мовних ознак виступає не лише мовною, а й концептуальною одиницею, концептом» [Жайворонок 2007, с. 10–11]. Водночас мовознавець апелює й до терміна «слово-знак» як «певної інтелектуально осмисленої сутності,

як субстанції значущої, або знаку смислу», який вважає однією із суттєвих розрізнявальних ознак концепту [Жайворонок 2004, с. 25].

На думку Л. Буянової, співвідношення «концепт – слово» є пріоритетним у спробах структурування різних концептуальних сфер [Буянова 2004].

Л. Грузберг, навпаки, вказує на певні відмінності між концептом і словом: 1) внутрішній зміст слова – це його семантика плюс конотації (тобто сукупність сем і лексико-семантичних варіантів плюс експресивна / емоційна / стилістична забарвленість, оцінність і т. ін.), а внутрішній зміст концепту – це своєрідна сукупність смислів, організація яких суттєво відрізняється від структурації сем і лексико-семантичних варіантів слова; 2) концепт характеризує антиномічність, де під антиномією автор традиційно розуміє сполучення двох взаємосуперечливих суджень про той самий об'єкт, кожне з яких істинне щодо цього об'єкта і кожне з яких допускає однаково переконливе логічне обґрунтування; 3) у формуванні концептів досить вагомою є роль нехарактерного для слова суб'єктивного начала; суб'єктивний чинник є одним з імпульсів зміни (руху) концепту і зумовлює більшу його динамічність порівняно зі словом [Грузберг 2002, с. 58–60].

Необхідно вказати на те, що, зважаючи на мовне (словесне) вираження концептів, науковці зазвичай тлумачать їхню семантику не як лексичне значення, а дещо ширше: семантика слова-концепту охоплює весь комплекс позамовних значень, набутих унаслідок колективного досвіду людства [Синельникова 2005, с. 12]. Концепти пов'язують смислові характеристики словесного знака із системою традицій і духовних цінностей народу [Манакин 2004, с. 27]. Подібні думки у свій час висловлював О. Потебня, тлумачення поняття у працях якого виводиться за межі «чистої логіки» і пов'язується з особливостями «народного духу» та, співвідносячись безпосередньо зі словом, не ототожнюється з ним [Потебня 1999, с. 37].

Визнаючи концепт планом змісту мовного знака, С. Воркачов включає до семантичної сфери останнього всю комунікативно значущу інформацію: парадигматичні, синтагматичні і дериваційні зв'язки; прагматичну інформацію, зумовлену експресивною та ілокутивною функціями; а також когнітивну пам'ять слова – смислові

характеристики мовного знака, пов'язані із системою духовних цінностей носіїв мови [Воркачев 2001, с. 66]. Водночас, зважаючи на те, що слово як елемент лексико-семантичної системи завжди реалізується у складі відповідної парадигми, співвідноситься з кількома лексичними одиницями, С. Воркачев робить висновок, що концепт теж співвідноситься з планом вираження лексико-семантичної парадигми – власне лексичними, фразеологічними, афористичними засобами [Воркачев 2001, с. 68]. Тим самим, концепт мислиться ширше, ніж слово, яке є його ім'ям, він може виражатися словами-синонімами, демонструючи близькість сигніфікативних полів слів-номінантів, та іншими мовними засобами, що, у свою чергу, уможлиблює вивчення його в контексті. «Ім'я концепту – це не єдиний знак, що може активувати концепт у свідомості людини, причому, чим різноманітніший потенціал знакового вираження концепту, тим вища його ціннісна значущість у межах мовного колективу» [Слышкин 2000, с. 17].

У дослідженні також схилиємося до думки, що слово – це лише один із мовних репрезентантів концепту, а тому ототожнювати концепт і слово не можна.

Вказівку на зв'язок концепту з вербальними засобами вираження містять практично всі лінгвокультурологічні визначення, в яких його трактують як: «повнозначний (сигніфікативний) образ, що відображає фрагмент національної картини світу, узагальнений у слові» (В. Нерознак); «ідеальне, що представляє єдність «мова – думка» (О. Снитко); «будь-яку дискретну одиницю колективної свідомості, що відображає предмет реального або ідеального світу в національній пам'яті мови у вербально означеному вигляді» (О. Бабушкін) [цит. за: Воркачев 2001, с. 68].

Значного поширення в лінгвістиці набула також думка, згідно з якою концепт може пов'язуватися не лише з тим чи іншим словом, але і з його окремим словниковим значенням. Спираючись на вчення С. Аскольдова, її розвинув Д. Лихачов у статті «Концептосфера російської мови». У ній автор стверджує, що «концепт існує не для самого слова, а для кожного основного (словникового) значення слова окремо», причому він не безпосередньо виникає зі значення слова, «а є результатом зіткнення словникового значення слова з особистим і

народним досвідом людини» [Лихачев 1993, с. 4]. Із цього випливає, що концепт може співвідноситися лише з окремим лексико-семантичним варіантом багатозначного слова. Яке зі словникових значень слова заміщує собою концепт, стає зрозумілим зазвичай із контексту, а інколи – навіть із загальної ситуації. І слово, і його значення, а також концепти цих значень обов'язково існують у відповідній людській «ідеосфері», зумовленій індивідуальним досвідом людини, набутими нею знаннями і навичками тощо.

Осягнути смисл концепту, за словами А. Вежбицької, «ми можемо лише через слова (ніхто поки що не винайшов іншого способу)» [Вежбицкая 1999, с. 293]. На думку Ю. Степанова, в культурі немає абстраговано духовних концептів: вони представлені словом чи матеріальним предметом [Степанов 2004, с. 75].

Отож, хоча здебільшого вербалізацію концепту в мові пов'язують із лексемою, яка набуває статусу імені концепту – мовного знака, що найбільш повно і адекватно об'єктивує концептуальний зміст, проте ім'я концепту – це не єдиний знак, що може активувати його у свідомості людини.

Загалом питання мовної реалізації концептів у своїх працях торкалися такі вчені, як А. Вежбицька, О. Задорожна, В. Зусман, Л. Компанцева, Т. Космеда, М. Піменова, В. Старко, Ю. Степанов, Т. Романова та ін. При цьому вони розмежовували вербальні (словесні, мовні) і невербальні (жести, рухи тощо) концепти (В. Зусман), прямі і непрямі засоби їхньої мовної репрезентації (А. Вежбицька) або зосереджували увагу на якомусь одному вербалізаторі (Н. Арутюнова, С. Воркачов, В. Жайворонок) чи на сукупності мовних засобів як «вербальному еквіваленті концепту» (Т. Романова, В. Старко).

На думку В. Карасика, концепт може виражатися сукупністю мовних і немовних засобів, які прямо чи опосередковано уточнюють і розвивають його зміст [Карасик 2004, с. 110]. Прямі і непрямі вербалізатори концепту розрізняє А. Вежбицька. Під прямими розуміє «лексичні сім'ї», тобто слова, етимологію яких можна звести до ключової лексеми концепту, непрямі, на її думку, включають сполучуваність, граматичні характеристики лексем та іншу інформацію, з якої можна вивести ознаки концепту [Вежбицкая 1997, с. 92]. В україністиці подібну думку висловлює В. Кононенко,

зауважуючи: «Навколо слова, що позначає концепт, і пов'язаних із ним слів-понять створюється певне семантичне поле, максимальний і достатній контекст, у межах якого й виявляються численні конотативні супроводи, додаткові значення, асоціативно-оцінні ряди» [Кононенко 2004, с. 19].

За словами М. Піменової, концепт є утворенням, «розпорошеним у мовних знаках, які його об'єктивують», тому для відтворення його структури необхідно дослідити весь мовний корпус, за допомогою якого він репрезентується (лексичні і фразеологічні одиниці, паремійний фонд тощо), включаючи систему стійких порівнянь, які закарбували образи-еталони, питомі для певної мови [Піменова 2004, с. 9].

Намагаючись уніфікувати знання про вербалізатори концепту, багато науковців помітно розширюють уявлення про них. Зокрема, зараховують до таких одиниць синоніми, антоніми, типові синтаксичні позиції, сполучуваність, семантичні поля, метафори, фразеологізми, мовні шаблони тощо [Арутюнова 1994, с. 3] або ж зауважують, що вербалізований концепт «виражається лексичними, фразеологічними, пареміологічними одиницями, прецедентними текстами, етикетними формулами й тактиками мовної поведінки» [Рудакова 2007, с. 17]. В. Старко серед вербалізаторів концепту називає етимологію слів, що виражають те чи інше поняття, а також оцінки, образні асоціації [Старко 2004, с. 5].

Л. Лисиченко, Т. Ковальова, А. Уфімцева, Г. Щур як мовні вербалізатори концепту розглядають різні семантичні блоки (лексико-семантичні і лексико-граматичні групи, тематичні групи, лексико-семантичні і фразеологічні поля або парадигми та под.), що характеризуються спорідненістю значень, тематики, сфери вживання, але відрізняються певними ознаками.

Як бачимо, концепт вербалізується в мові різнорівневими засобами: лексичними та фразеологічними одиницями, структурними та позиційними схемами речень, текстами та сукупностями текстів. На те, що концепт має детерміновану семантичними значеннями форму, яка характеризується етнокультурною зумовленістю, оскільки «в ній відображені всі конотативні, модальні, емоційні, експресивні,

прагматичні та інші оцінки, все індивідуальне, властиве цій мові», звертає увагу В. Маслова [Маслова 2004, с. 35].

Останнім часом все частіше для термінологічної ідентифікації сукупності мовних засобів, що об'єктивують (вербалізують, репрезентують) концепт, уживають терміносполуку «номінативне поле», учення про яке повною мірою висвітлене в навчальному посібнику З. Попової і Й. Стерніна «Когнітивна лінгвістика». Зауважимо, що сам термін «поле» часто вживається недиференційовано поряд із такими, як «лексико-семантична група» або «тематична група». Розрізняють лексичні, граматичні, синтагматичні, асоціативні та інші поля. Під номінативним полем концепту зазвичай розуміють сукупність мовних засобів, які об'єктивують (вербалізують, репрезентують) концепт у певний період розвитку суспільства [Попова, Стернин 2007, с. 66]. Науковці зауважують, що воно включає одиниці різних частин мови та відрізняється від традиційної стратифікації лексичної системи національної мови – лексико-семантичної групи, лексико-семантичного поля, лексико-фразеологічного поля, синонімічного ряду, асоціативного поля – тим, що має комплексний характер й охоплює всі перелічені типи структур [Попова, Стернин 2007, с. 66].

За З. Поповою і Й. Стерніним, номінативне поле концепту включає: прямі номінації концепту, які служать його іменем, та його системні синоніми, похідні від основного репрезентанта назви; спільнокореневі слова, деривативно пов'язані з основними вербалізаторами концепту; контекстуальні синоніми та okazіональні індивідуально-авторські номінації; стійкі сполучення слів і фразеологічні одиниці в широкому розумінні (словосполучення, паремії, афоризми тощо); вільні словосполучення, в яких об'єктивуються ті чи інші ознаки концепту; метафоричні номінації та суб'єктивні словесні дефініції, а також різні лексикографічні тлумачення вербалізаторів концепту в енциклопедіях, довідниках, лінгвістичних словниках; тематичні наукові або науково-популярні, художні і публіцистичні тексти; сукупності текстів; асоціативні поля [Попова, Стернин 2007, с. 69–71]. Сюди можна додати також і синтаксичні одиниці, які в якості вербалізаторів концепту вивчені ще недостатньо.

На думку М. Слободян, «у номінативне поле концепту входять його прямі номінації (ключове слово та його синоніми), номінації різновидів денотата концепту, асоціативне поле ключового слова-репрезентанта концепту (виражають ознаки, які належать до ядра концепту), а також стійкі порівняння, фразеологічні одиниці та паремії (формують периферію змісту концепту). Побудова номінативного поля концепту здійснюється на основі використання лексикографічних джерел (тезаурусних, синонімічних, тлумачних, фразеологічних словників), а також суб'єктивного мовного досвіду дослідника та, за необхідності, даних асоціативного експерименту, проведеного серед носіїв мови» [Слободян 2009, с. 109]. Отож, номінативне поле концепту будується насамперед шляхом суцільної вибірки зі словників різних типів та етнографічних джерел прямих номінацій концепту, їхніх синонімів, дериватів тощо.

Водночас З. Попова і Й. Стернін виокремлюють два підходи, за допомогою яких можна досліджувати номінативне поле концепту. Перший із них передбачає виявлення тільки прямих номінацій концепту – його ключових репрезентантів та їх синонімів, тоді як другий дає змогу з'ясувати все, що доступне дослідникові [Попова, Стернін 2007, с. 177]. Ядром номінативного поля науковці вважають ключове слово – лексичну одиницю, яка найповніше передає певний концепт, а також синоніми до неї, що характеризуються високою частотністю, найбільш загальні за смислом, ужиті в прямому значенні, стилістично нейтральні, без емоційно-експресивних і темпоральних обмежень та мінімально залежні від контексту. Периферійні компоненти, на їхню думку, встановлюються через аналіз художніх і публіцистичних текстів, побудову лексико-фразеологічного поля, асоціативного поля, дериваційного поля ключового слова, пареміологічного поля, аналіз стійких порівнянь із номінантами концепту тощо [Попова, Стернін 2007, с. 180–186].

В. Карасик, досліджуючи особливості вербалізації концептів, розрізняє три способи їхнього опредмечення: позначення, вираження та опис. Під позначенням науковець розуміє присвоєння концептуалізованому поняттю певного найменування, спеціального знака; під вираженням – усю сукупність мовних і немовних засобів, що ілюструють, уточнюють та розвивають його основне значення; а

опис визначає як спеціальну дослідницьку процедуру тлумачення значення імені концепту та зауважує, що всі вони можуть брати участь у формуванні його номінативного поля [Карасик 2004, с. 110–111].

Отже, концепт як згусток певних понять і уявлень, отриманих людиною упродовж свого життя, вербалізується різними мовними засобами, що формують його номінативне поле, яке має комплексний характер і включає в себе різні групи лексики, тобто сукупність номінацій, та інші мовні одиниці. Проте основним засобом його презентації в мові залишається слово.

Звернення когнітивної лінгвістики до такого об'єкта дослідження, як вербалізована інформація, спонукало мовознавців до визначення специфіки концептуального і семантичного аналізів. Хоча відмінність між ними не викликає сумнівів, науковці нерідко вважають концептуальний аналіз своєрідним продовженням семантичного (Т. Романова, М. Алефіренко, М. Толстой, В. Левицький та ін.). Зокрема, Т. Романова пропонує під концептуальним аналізом розуміти «дослідження вираженого у словах мисленнєвого (когнітивного) змісту, ціннісних (модальних) конотацій і мотиваційно-прагматичних установок» [Романова 2005, с. 23]. Тому при описі концептів подекуди переважає розгляд їхніх мовних репрезентацій, що може призводити до ігнорування будь-якої базової когнітивної моделі й обмеження концептуального аналізу описом лінгвальних одиниць – ключових репрезентантів концепту. Так, наприклад, М. Алефіренко вважає семантику мовного знака головним джерелом знань про зміст репрезентованого концепту. А звідси і відповідний дослідницький шлях – від семантики мовного знака до змісту відповідного концепту [Алефіренко 2005, с. 183].

Водночас більш переконливою видається думка, що традиційний семантичний аналіз і концептуальний аналіз мають все-таки різні об'єкти дослідження і різні завдання: якщо семантичний аналіз пов'язаний із тлумаченням значення слова, то концептуальний направлений на знання про світ, «будь-які уявлення – наївні, наукові, досвідні і навіть хибні, що в сукупності становлять концепт» [Кононенко 2008, с. 113]. За словами О. Кубрякової, семантичний аналіз спрямований на встановлення змістової структури слова, тобто його денотативних, сигніфікативних і конотативних значень, а

концептуальний передбачає пошук загальних концептів, підведених під один знак [Кубрякова 1991, с. 85].

Дослідники зазначають декілька розрізняваних рис цих двох типів аналізу. Так, для семантичного аналізу характерні: знакова репрезентація, лінійність, пояснювальний характер стосовно слова. Натомість концептуальному відповідно властиві: ментальна абстрагованість, специфікованість, реляційна модельність та спрямованість на сферу знань. Якщо концептуальний аналіз ґрунтується на вербалізації певної частини знань і тому може представляти їх конкретні структури (образні схеми, картоподібні репрезентації), то семантичний здатний набувати характеру нелінійного моделювання. Тому основною відмінністю між обома типами аналізу доцільно вважати напрямок моделювання: від знань до знаків – для концептуального і від знаків до знань – для семантичного [Селіванова 2006, с. 262].

Крім того, семантичний аналіз передбачає урахування всіх значень слова у його зв'язках і відношеннях з іншими лексемами, тоді як концептуальний має на меті встановлення смислу, навколо якого групуються слова, категорії, ширше кажучи, знання. Тим самим «концептуальний аналіз передбачає включення в систему понять різних когнітивних категорій – предметності, означуваності й процесуальності, входження імені в предикатне оточення стає визначальним чинником опису й імені концепту» [Кононенко 2004, с. 6–7].

Нерідко вчені пов'язують різницю між семантичним і концептуальним аналізами з відмінністю між значенням і концептом. Так, Е. Лассан тлумачить значення як знання про умови вживання слова для називання певної референтної ситуації і передачі інформації про неї слухачеві з метою діалогічної взаємодії з ним, а концепт – як знання про певну сутність, сформовані внаслідок міркувань (автокомунікації) над відповідною референтною ситуацією, що передаються з метою розкриття власних установок і впливу на установки адресата. Спираючись на це, дослідниця вбачає мету семантичного аналізу в установленні структури лексичного значення на основі синтагматичних і парадигматичних зв'язків лексеми. На противагу цьому концептуальний аналіз, вважає, спрямований на

виявлення оцінного ставлення носіїв культури до позначуваної лексемою ситуації через аналіз дискурсів і співвідношення феномену, який не можна спостерігати безпосередньо, з явищами рівня реальності, які сприймаються чуттєво [Лассан 2002, с. 12].

Проблеми співвідношення семантичного і концептуального аналізів торкається Л. Чернейко. За Л. Чернейко, це різні види аналізу, хоч і взаємопов'язані: результатом концептуального аналізу є виявлення гештальтів – асоціативних контурів слова, характерних для носіїв певної культури, які можна вивести з метафоричної сполучуваності імені концепту [Чернейко 1995, с. 74]. Зазначимо, що коли Л. Чернейко уявляє результати концептуального аналізу у вигляді гештальтів, то Е. Лассан описує концептуальний зміст імені мовою семантичних примітивів [Лассан 2002].

Особливістю концептуального аналізу, на думку В. Старка, є те, що він передбачає вихід за межі мовного матеріалу. Мовні дані залишаються центральними, але для експлікації різних концептів залучають і позамовні репрезентанти концепту, етнокультурні відомості тощо. Крім того, у межах цього аналізу висунуто вимогу психологічної достовірності дослідницьких побудов, згідно з якою останні мають не тільки узгоджуватися з масивом виразників концепту, а й підлягати принципам функціонування людської психіки [Старко 2007, с. 38].

Водночас науковці зауважують, що аналіз концепту передбачає спирання на контексти зовсім іншого плану, ніж семантичний аналіз. Слово реалізує себе в мовленнєвих контекстах, концепт же формується в «текстах культури», і джерелами відомостей для розуміння концептів служать: прецедентні тексти, зокрема прислів'я, приказки, афоризми, стійкі сполучення слів, назви відомих творів духовної культури, поширених наукових теорій і т. ін.; художні дефініції, а також концепції, вироблені в тому чи іншому творі... [Грузберг 2002, с. 58].

Тісний зв'язок концепту з асоціативним простором імені, що мислиться як деяка форма семантичних сіток, що існують у свідомості, дозволяє, на думку О. Селіванової, доповнити концептуальний аналіз, на відміну від семантичного, експериментальними методиками – асоціативним і рецептивним експериментом [Селіванова 2000, с. 140].

Отож, нові тенденції у лінгвістиці на межі тисячоліть активізували і нові методи дослідження, зокрема науковий інтерес до концептуального аналізу як різновиду лінгвістичного. Саме концептуальний аналіз дає змогу виявити специфіку вербалізації концепту в мовній картині світу відповідного етносу, описати механізми відбору лексичних, фразеологічних, граматичних та інших засобів репрезентації різних етнокультурних понять у мові, встановити взаємозв'язки між концептом і словом тощо.

«Концептуальний аналіз сьогодні стає провідним методом дослідження в різних гуманітарних науках – когнітології, філософії, лінгвістиці, гендерології, культурології, теорії міжкультурних комунікацій, соціології, психології», – стверджує Л. Компанцева [Компанцева 2005, с. 90]. Подібну думку розгортає О. Кубрякова, зауважуючи, що «метод когнітивної науки полягає у спробі поєднати дані різних наук, гармонізувати і знайти смисл у їхніх співвідношеннях» [Кубрякова 1994, с. 35–36]. За словами М. Скаб, концептуальний аналіз є, ним активно користуються, його існування намагаються обґрунтувати. Вважають, що нині існує багато різновидів концептуального аналізу або, як їх ще називають, методик, «спільним для яких є те, що вони розглядають питання створення цілісної концепції співвідношення мови і мислення, способів вираження у мові позамовної дійсності, знань про світ, законів організації мовної картини світу» [Скаб 2008, с. 42]. На думку дослідниці, кожен науковець пристосовує концептуальний аналіз для вивчення «свого» концепту [Скаб 2009, с. 6].

Відомо чимало методик концептуального аналізу [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011; Скаб 2008; Космеда, Плотнікова 2010], який нерідко тлумачать як спільну назву для цілої групи лінгвістичних методів дослідження структур репрезентації знань [Старко 2007, с. 31], проте розглянемо насамперед ті, що передбачають встановлення мовних засобів вербалізації концепту, проектують його вивчення на зв'язок зі словом.

Так, М. Скаб пропонує дослідження концепту на основі аналізу семантичного простору слова. Модель семантичного простору об'єднує всю сукупність значень слова, які функціонують у мові й мовленні та реалізуються в усіх напрямках розгортання його

семантики, зокрема при розширенні змістової структури лексеми й виникненні похідних утворень, а також у сполучувальних властивостях аналізованого слова [Скаб 2006, с. 358]. Дослідниця вважає, що застосування такої методики дасть змогу не лише визначити основні, суттєві, та другорядні елементи концепту, але й з'ясувати етнокультурний компонент у семантиці слова, що сприятиме виявленню мовної картини світу.

В аспекті нашого дослідження актуалізується інтерес до методики етимологічного аналізу концептів, уперше запропонованої Ю. Степановим. Після встановлення мовного репрезентанта концепту, на думку вченого, потрібно дослідити етимологію його імені, тобто джерело походження слова і спосіб його творення, оскільки внутрішня форма є першоосновою, з якої виникли і розвиваються інші концептуальні шари [Степанов 2004, с. 10]. Історико-етимологічний аналіз концепту виявляє істотні характеристики, пов'язані з давнім призначенням слова, тобто імені концепту, що належить до системи цінностей мовного колективу і виражає особливості його світобачення. Джерелом, що допомагає вивчати концепт в діячій та встановлювати механізми його формування, є насамперед етимологічні словники.

Методику структурно-семантичного аналізу концептів у свій час розробив І. Михальчук. Концептуальну модель він розуміє «як спосіб експлікації семантичної структури концепту». Оскільки таке моделювання включає в себе визначення базових компонентів концептуальної семантики і виявлення зв'язків між ними, то вчений розглядає ці зв'язки в синхронному і діячій аспектах, що дає змогу простежити еволюцію концепту [Михальчук 1997, с. 29].

Серед методик концептуального аналізу вирізняється етноцентрична концепція А. Вежбицької. На думку дослідниці, за участю обмеженого набору семантичних універсальних елементів можна виявити все розмаїття породжуваних людиною ідей – концептів, що втілюються в лексичних одиницях, а також ціннісні орієнтації, специфічні для тієї чи іншої культури [Вежбицкая 2001, с. 3].

С. Нікітіна простежує специфіку концептуального аналізу в народній культурі, стверджуючи, що семантичний опис слів-концептів

можна здійснювати лише через визначення їхніх зв'язків з іншими концептами цієї ж культури. Описуючи відношення між такими словами-концептами, можна отримати часткове тлумачення потрібного слова. Сума всіх часткових тлумачень і буде достатньо повним семантичним описом-поясненням слова-концепту. Цей тип концептуального аналізу С. Нікітіна називає «розчленованим визначенням» [Никитина 1991, с. 118].

Нерідко вчені зазначають, що значно більшу кількість ознак концептів, порівняно з тією, яка узята зі словників, «можна отримати завдяки вивченню лексичної сполучуваності ключового слова» [Попова, Стернин 2001, с. 104]. На особливу увагу заслуговує аналіз саме метафоричної сполучуваності імені концепту, який допомагає встановити образні характеристики досліджуваного явища (В. Телія, О. Кондратьєва, М. Красавський). Зокрема, В. Телія зауважує, що «саме вивчення сполучуваності (передусім метафоричної) видається багатьом лінгвістам основою методу концептуального аналізу» [Телія 1991, с. 53]. На основі метафоричної сполучуваності представники Кемеровської лінгвістичної школи на чолі з М. Піменовою апробували методикку концептуального аналізу, що полягає «у вивченні самого значення слова, в якому фокусуються не лише ознаки, необхідні та достатні для ідентифікації означуваного, але й наївні знання про означуване, що реалізуються в метафорах і метонімії» [Пименова 2007, с. 14].

Необхідно наголосити на тому, що, застосовуючи за потреби певні розглянуті методики концептуального аналізу, в нашому дослідженні враховуємо також підхід, зорієнтований на поглиблене вивчення оцінної сфери концептів, який визначаємо як метод семантико-аксіологічного поля. З одного боку, він є актуальним з огляду на те, що і для концепту, і для концептосфери характерне структурування за принципом поля (З. Попова, Й. Стернін, Л. Бабенко, В. Маслова, В. Ніколаєва). Переваги такого структурування пов'язані передусім із тим, що при цьому більш повно розкривається діалектика взаємозв'язку мовних явищ із позамовною дійсністю, виявляються особливості лінгвальної свідомості, насамперед її національно-специфічні риси.

Поширення наукових ідей, пов'язаних із становленням когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, зумовило перегляд деяких традиційних понять та виникнення нових, серед яких і поняття концептуального поля. Важливо наголосити, що семантика одиниць такого польового об'єднання становить діалектичну єдність мовного значення і позамовного смислу, а самі поля охоплюють систему відповідних понять історії, культури, літератури того чи іншого народу, особливості його менталітету, національного характеру, мислення, психології [Кононенко 1996, с. 103], утворюючи тим самим складну і специфічну для кожної мови картину світу. За словами Т. Космеди, «сьогодні науковці вважають правомірним уживання теорії поля для аналізу засобів вербалізації концепту, оскільки слово є ім'ям концепту» [Космеда, Плотнікова 2010, с. 66].

Заслуговує на увагу і факт структурування такого поля, зокрема виділення в ньому двох рівнів: мовного – рівня слів і фразеологізмів та концептуального – рівня виражених ними лексикалізованих і нелексикалізованих концептів [Гольдберг 2001, с. 57]. Додамо, що польовий підхід до змістової структури лексеми значно розширює уявлення про семантичний об'єм слова, яке виступає основним мовним репрезентантом концепту.

З іншого боку, щодо аксіологічної домінанти в назві запропонованого методу, то вона якраз і передбачає зосередження дослідницької уваги на різних конотативних ознаках концепту, основною з яких вважаємо оцінність, оскільки центром концепту, як і центральним принципом культури, якій він належить, завжди є цінність (В. Карасик). «Якщо про якийсь феномен носії культури можуть сказати «це добре (погано, цікаво, образливо і т. ін.)», то цей феномен формує у відповідній культурі концепт» [Миллер 2000, с. 42].

Завершуючи розгляд проблематики концептуального аналізу, зазначимо, що він відрізняється від семантичного та охоплює сукупність методів, прийомів, методик, які забезпечують виявлення мовно-ментальної природи концептуальної одиниці насамперед через її зв'язки зі словом. Певні елементи такого аналізу представлені в алгоритмах М. Піменової (пропонує досліджувати лексичне значення та внутрішню форму слова, що номінує концепт; виявляти синонімічний ряд лексеми; встановлювати способи концептуалізації як

вторинного переосмислення відповідної лексеми тощо) [Пименова 2007, с. 15]; Ж. Краснобаєвої-Чорної (включає окреслення ядра концепту на основі словникових дефініцій однойменної лексеми в різні історичні періоди; опрацювання ідеографічної структури концепту; добір фонові інформації (зі словників різних типів: етимологічних, тлумачних, міфологічних, культурознавчих, етнолінгвістичних тощо)) [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 42]; Т. Космеди (передбачає розгляд і основної номінації концепту, і її синонімів; встановлення етимології позначуваного знака – імені концепту; встановлення словотвірних ознак усіх номенів концепту тощо) [Космеда, Плотнікова 2010, с. 70–73]; З. Попової (пропонує визначення номінативного поля концепту; аналіз і опис семантики мовних засобів, що входять у нього, тощо) [Попова, Стернин 2007, с. 195].

У наступному підрозділі проілюструємо використання згаданих методик та прийомів для дослідження особливостей мовної вербалізації сакрального концепту «Бог», передусім встановлення номінативного поля концепту, етимологічної реконструкції внутрішньої форми імен концепту, їхньої метафоричної сполучуваності та дериваційних можливостей.

4.2. Особливості вербалізації сакрального концепту «Бог» в українській етнолінгвокультурі

Наявність великої кількості номінацій концепту засвідчує «високу номінативну щільність цього фрагмента мовної системи, що відображає актуальність вербалізованого концепту в народній свідомості» [Попова, Стернин 2007, с. 8]. До таких повною мірою належить сакральний концепт «Бог».

Упродовж тривалого часу філософи, теологи, лінгвісти намагалися дослідити відповідне поняття. Нові можливості в цьому напрямку з'явилися наприкінці ХХ ст. з активізацією лінгвокультурних досліджень та поширенням у науковому обігу категорії «концепт», яка охоплює те, що індивід знає, передбачає, уявляє про об'єкти світу.

Основною лексичною одиницею на позначення концепту «Бог» є слово *Бог*. У науковій картині світу поняття, номіноване цією